

Ορθογραφικές αμφιγραφίες: μία ή δύο λέξεις;

 linguarium.blogspot.com/2007_04_29_archive.html

curae posteriores fons querelarum

Οι περισσότεροι πιθανώς νομίζουμε ότι γνωρίζουμε τι διακρίνει το κοστούμι ως ένδυμα. Θα συμφωνούσαμε χωρίς πολλή σκέψη ότι το κοστούμι αποτελείται από σακάκι και παντελόνι που είναι ραμμένα με το ίδιο ύφασμα και έχουν σχεδιαστεί να φοριούνται συνδυασμένα, ταιριάζοντας σε ορισμένο μέγεθος. Ο ορισμός φαίνεται πλήρης, αλλά ας σκεφθούμε: Αν έχουμε καλό γούστο, ίσως αποφασίσουμε κάποια φορά να συνδυάσουμε το σακάκι ή το παντελόνι ορισμένου κοστούμιού με άλλο συμπλήρωμα —εξακολουθεί τότε να είναι κοστούμι; Ο βιαστικός αναγνώστης θα μου απαντήσει όχι, αλλά νομίζω ότι και εκείνος θα επιστρέψει το σακάκι και το παντελόνι τού κοστούμιού στην ίδια κρεμάστρα, ανεξάρτητα από τον συνδυασμό που διάλεξε να φορέσει.

Ώστε, μήπως το ζήτημα είναι ότι το κοστούμι αποτελείται από σακάκι και παντελόνι που πληρούν τις ανωτέρω προϋποθέσεις και, επιπλέον, τα βρίσκουμε στην ίδια κρεμάστρα;

Από γλωσσολογικής απόψεως, το ερώτημα δεν θα αποτελούσε πραγματικό πρόβλημα για γραφές συνεχούς χαρακτήρα και χωρίς οριοθετικά σημεία μεταξύ των λέξεων, γι' αυτό και δεν απασχόλησε τους αρχαίους. Δεν θα συνιστούσε επίσης ζήτημα, αν υπήρχε σαφής μορφολογικός ορισμός τής λέξεως εκτός (συγ)κειμένου.

Σύμφωνα με ευρύτερα αποδεκτό ορισμό (H. Spencer & A. Zwicky, *Handbook of Morphology*, Oxford 1998), θα χαρακτηρίζαμε λέξη τη γλωσσική μονάδα που αποτελεί μία τονική ενότητα (δηλ. φέρει έναν μόνο τόνο), διαθέτει ολοκληρωμένη σημασία (που δεν είναι απλώς άθροισμα των σημασιών των μορφημάτων της, γραμματικών ή λεξικών), η δε αυτοτέλειά της δεν επηρεάζεται από τη σύνταξη. Ο συνδυασμός των εν λόγω κριτηρίων έχει ωθήσει ορισμένους γλωσσολόγους να ονομάσουν τις λέξεις *αναφορικές νησίδες* (anaphoric islands), για να δηλώσουν με αυτόν τον τρόπο τι κάνει τους ομιλητές να τις χωρίζουν με κενά στον γραπτό λόγο (Α. Ράλλη, *Μορφολογία*, Αθήνα 2005).

Όπως συχνά συμβαίνει σε ορισμούς, τα αντιπαραδείγματα που φαίνεται να αντιστέκονται σθεναρά στην ταξινόμηση επιμένουν να κάνουν διακριτή την παρουσία τους. Αυτό αληθεύει κατ' εξοχήν (ή κατεξοχήν;) σε φραστικές λέξεις ή συνδυασμούς, καθώς και σε παγιοποιημένες (στερεότυπες) αναφορικές νησίδες, οι οποίες προκαλούν αμφιβολίες ως προς τον τρόπο γραφής τους. Στην πραγματικότητα, το αν θα γραφτούν με μία ή δύο λέξεις είναι ζήτημα που έχει συνδεθεί με την αυτοτέλεια ή δέσμευση των συστατικών μερών τους, με την ορθογραφική συνήθεια, καθώς και με τον βαθμό καθιερώσεως στον λόγο. Επιπλέον, δεν έχει λείψει (και) από αυτή τη συζήτηση η αναζήτηση ιδεολογικού υποβάθρου: έχει ενίοτε θεωρηθεί αρχαϊστική τάση, όχι αυτή καθ' αυτήν η χρήση λογίων φραστικών λέξεων, αλλά η επιλογή τής γραφής τους με δύο

λέξεις.

Το ερώτημα δεν είναι καινούργιο ή πρόσφατο. Ο Τριανταφυλλίδης το αντιμετώπισε ίσως πρώτη φορά όταν ανέλαβε να ρυθμίσει την ορθογραφία τού μυθιστορήματος της Πηνελόπης Δέλτα *Στα Μυστικά τού Βάλτου*. Από την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ τους προκύπτει ότι ο γλωσσολόγος είχε ταλαντευτεί αρκετά ως προς τη δέουσα λύση. Το 1939 ξαναέγραψε για το θέμα, όταν απάντησε στην Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών (στον πρόεδρό της Βάσο Δασκαλάκη, 1897-1944), που του είχε ζητήσει να της υποβάλει εισήγηση για ορθογραφικό κανονισμό. Δεδομένου ότι η σύνταξη της Νεοελληνικής Γραμματικής βρισκόταν σε αρκετά προχωρημένο στάδιο, ο Τριανταφυλλίδης εξήγησε ότι δεν ήταν σε θέση να δεχτεί το αίτημα. Ωστόσο, κατέγραψε μερικές παρατηρήσεις, με τη νηφαλιότητα και την ευγένεια που τον χαρακτήριζε. Μεταξύ αυτών είναι η ακόλουθη:

«...τα *εισβάρος*, ή καλύτερα *σεβάρος*, *επικεφαλής* δε μου πολυαρέσουν. Κάπου πρέπει να σταματήσωμε και τα παραδείγματα είναι πολύ αφθονώτερα απ' όσα αναγράφονται.»

Ο Τριανταφυλλίδης αντιλαμβανόταν ότι δεν επρόκειτο για ζήτημα προσωπικής προτιμήσεως, εντούτοις ήταν ολοφάνερο ότι δεν μπορούσε να διατυπώσει κανόνες τέτοιους που να εξαλείφουν τις αμφιγραφίες. Στη *Νεοελληνική Γραμματική* (§ 75, 76) καταχωρίζει σειρά φραστικών λέξεων που πρέπει να γράφονται ως μία, αποφεύγει όμως επιμελώς να εξηγήσει γιατί. Αναφέρει απλώς:

«Σε κάθε όμως εποχή τής γλώσσας γεννιούνται με τη σύνθεση νέες λέξεις, και άλλων σύνθετων λέξεων συχνά απαρχαιώνονται τα συστατικά τους ή ο τρόπος που συνθέτονται. Γι' αυτό δεν είναι εύκολο μερικές φορές να οριστή αν κάτι που λέμε αποτελεί μια λέξη ή δύο.»

Στον κατάλογο που ακολουθεί γράφει ως μία λέξη τις εξής: *απαρχής, απεναντίας, απευθείας, αφότου, αφού, δηλαδή, διαμιάς, ειδάλλως, ειδεμή, ενόσω, εντάξει* (προστέθηκε αργότερα στη Μικρή Σχολική Γραμματική), *ενώ, εξαιτίας, εξάλλου, εξαρχής, εξίσου, επικεφαλής* (αλλαγή τής προηγούμενης άποψής του), *επιτέλους, καθαυτό, καθεξής, καλημέρα, καληνύχτα, καλησπέρα, καληώρα, καταγής, κατευθείαν, κιόλας, μεμιάς, μολαταύτα, μόλο (που), μολονότι, μολονόπου, ολωσδιόλου, οπωσδήποτε, προπάντων, σάμπως, τwόντι, υπόψη, ώσπου, ωστόσο—καθένας, καθεμία, καθένα, καθετί, κατιτί, οποιοσδήποτε, οτιδήποτε, καθέκαστα.*

Παρ' ότι (ή μήπως παρότι;) οι επιλογές τού Τριανταφυλλίδη είναι ως επί το πλείστον αυτές που επικράτησαν και αποκαλύπτουν τον γλωσσικό ρεαλισμό του, έχουν σαφώς ενδεικτικό χαρακτήρα. Ακόμη, είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τις υποκείμενες αρχές

που υπαγόρευσαν την α΄ ή τη β΄ προτίμηση, αν εξαιρέσουμε την ορθογραφική συνήθεια των λογοτεχνών τής εποχής.

Πολλά χρόνια αργότερα, στη δική του *Νεοελληνική Γραμματική* (Αθήνα & Θεσσαλονίκη 1994) ο προσφάτως εκλιπών Αγαπητός Τσοπανάκης προσθέτει στον ανωτέρω κατάλογο τις ακόλουθες φραστικές λέξεις, τις οποίες θεωρεί επιρρηματικά στοιχεία: *ενμέρει* (ο Τριανταφυλλίδης συνέστηνε *εν μέρει*) , *εντέλει*, *εντούτοις*, *εξαδιαιρέτου*, *εξάπαντος*, *εξημισείας*, *επιτούτου*, *κατακούτελα*, *καταλεπτώς*, *κατάμουτρα*, *καταπρόσωπο*, *κατάσαρκα*, *κατεξοχήν*, *μεσοστράτις*, *μισοτιμής*, *ξοπίσω*, *ξώφαλτσα*, *οποτεδήποτε*, *οπουδήποτε*, *παρακάτω*, *παραπάνω*, *παραπέρα*, *παραπίσω*, *προσώρας* κ.ά. (Παρέλειψα ορισμένα για τα οποία δεν ετίθετο ποτέ ζήτημα χωριστής γραφής τους).

Σε άρθρο του στο Βήμα (11 Απριλίου 1999) ο καθηγητής κ. Γ. Μπαμπινιώτης ασχολήθηκε επίσης με το θέμα, προσεγγίζοντάς το από την πλευρά τού γλωσσολογικού ορισμού τής λέξης και παραθέτοντας κατάλογο στοιχείων που πρέπει ή θα μπορούσαν να γράφονται ενωμένα ή χωριστά. Εντούτοις, στον επίλογο του άρθρου του υπογραμμίζει:

«Ας σημειωθεί, ωστόσο, με σαφήνεια και αίσθηση πραγματικότητας ότι απόλυτη συνέπεια στο ετερόκλιτο πλήθος των φράσεων δεν υφίσταται ούτε μπορεί να υπάρξει, αφού (...) ουδέποτε ένα σώμα ειδικών μελέτησε και ρύθμισε συστηματικά το θέμα στο σύνολό του.»

Η μελέτη των καταλόγων που βρίσκουμε στα ανωτέρω κείμενα επαληθεύει την προηγούμενη διαπίστωση. Θα προσπαθήσω στη συνέχεια να παρουσιάσω ορισμένες επί μέρους (ή επιμέρους;) επιβοηθητικές αρχές, οι οποίες ενδέχεται να στρέψουν την προσοχή σε παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπ΄ όψιν, αν ποτέ υπάρξει ή αναγνωριστεί ως αρμόδια τέτοια ρυθμιστική αρχή, που να συντάξει σχετικό ορθογραφικό κανονισμό. Ο κατηρτισμένος αναγνώστης και ο ενημερωμένος φιλόλογος μπορούν να καταλογίσουν στον γράφοντα την επωφελή ή ενδεχομένως άσκοπη παράθεσή τους.

1) Η ενωμένη ή χωριστή γραφή δεν εξαρτάται από το αν τα συστατικά μέρη απαντούν αυτοτελώς ή μόνο ως δεσμευμένα μορφήματα.

Κοινές λέξεις όπως *αιτία*, *ίσος*, *άλλος*, *τόσο*, *που* δεν ενοχλούν όταν απαντούν ενωμένα στις γραφές *εξαιτίας*, *εξίσου*, *εξάλλου*, *ωστόσο*, *ώσου*. Το κριτήριο αυτό δεν λειτουργεί, όταν έστω ένα από τα δύο (ή περισσότερα) συστατικά μέρη είναι μονάδα τού κοινού λεξιλογίου.

2) Αν η αρχή τής τονικής ενότητας παραβιάζεται, η χωριστή γραφή θα μπορούσε να

προτιμηθεί.

Εφόσον η λέξη αποτελεί μία τονική ενότητα και στην Ελληνική δεν έχουμε το φαινόμενο του δευτερεύοντος τόνου (όπως π.χ. στη Γερμανική: *aufsteigen* /áufstáigen/ «ανεβαίνω»), είναι παροδηγητικό να υιοθετούμε ενωτική γραφή που αντιβαίνει στον πραγματικό τόνο. Εξάλλου, ο ρόλος τού τόνου είναι προφανής στα **τονικά παρώνυμα**, δηλ. σε λέξεις που αλλάζουν σημασία, όταν ο τόνος βρίσκεται σε διαφορετική θέση. Επί παραδείγματι, η γραφή *καθετί*, που συστήνει η *Νεοελληνική Γραμματική*, δεν συμφωνεί με την πραγματική εκφορά τού στοιχείου, που είναι διλεκτική: *κάθε τι* (με τόνο και στα δύο τεμάχια). Ομοίως, η γραφή *ολωσδιόλου* ή *τελοσπάντων* παραθεωρεί ότι τα συστατικά τεμάχια εκφέρονται σχεδόν πάντοτε χωριστά: *όλως διόλου, τέλος πάντων*.

3) Η ενωμένη γραφή δεν πρέπει να παραβιάζει τους φωνολογικούς κανόνες τής Ελληνικής.

Όταν σχηματίζονται συμπλέγματα φθόγγων ανεπίτρεπτα για την Ελληνική, είναι καλό να προτιμούμε τη χωριστή γραφή. Κατά τούτο, οι γραφές *ενμέρει*, *ενπρώτοις*, *ενπολλοίς*, *ενγένει* αντιτίθενται στους φωνολογικούς κανόνες τής γλώσσας, διότι τα συμπλέγματα *νμ, *νπ, *νγ δεν είναι ανεκτά σε ελληνικές λέξεις και όποτε παρουσιάστηκαν, ακολούθησε πλήρης ή μερική αφομοίωση (π.χ. *συν-μετέχω* > *συμμετέχω*, *εν-μένω* > *εμμένω*, *εν-πορος* > *έμπορος*, *εν-γράφω* > *εγγράφω*). Συνεπώς, γράφουμε *εν μέρει*, *εν πρώτοις*, *εν πολλοίς*, *εν γένει*, *εν πάση περιπτώσει* κ.τ.ό.

4) Η ενωμένη γραφή δεν πρέπει να προκαλεί σύγχυση ως προς την αναγνώριση της μορφολογικής κατηγορίας στην οποία ανήκει η λέξη.

Λάθη όπως *τον επικεφαλή, *οι επικεφαλείς, *έχω υπόψει κ.τ.ό. μαρτυρούν ότι ο ομιλητής παρασύρεται από την ενωμένη γραφή και θεωρεί ότι η προθετική φράση *επί κεφαλής* είναι κλιτό όνομα, το δε *υπ' όψη* / *υπ' όψιν* είναι ενδεχομένως ρηματικό μόρφημα (κατά το *έχω κόψει*) ή ακόμη και όνομα (π.χ. *η υπόψη, *την υπόψη). Οι γραφές *επί κεφαλής*, *υπ' όψη* / *υπ' όψιν* εξαλείφουν κάθε πιθανότητα συγχύσεως. Η επιλογή τής ενωμένης γραφής *καθαυτό* συνήθως οδηγεί στην αθέτηση της συντακτικής σχέσης τού *κατά* με αιτιατική: *καθ' (ε)αυτόν*, *καθ' αυτό*.

5) Αν υπάρχουν αμφιβολίες ως προς την παγίωση του συνδυασμού, η χωριστή γραφή είναι πάντοτε προτιμητέα.

Ενώ το *εξάπαντος* είναι ήδη αρχαίο, οι γραφές *εξαδιαιρέτου*, *εξημισείας* (Τσοπανάκης) παρουσιάζουν σαν απολίθωμα τις σχετικά πρόσφατες προθετικές φράσεις *εξ αδιαιρέτου*, *εξ ημισείας* (κυρίως του νομικού / συμβολαιογραφικού λεξιλογίου), ξαφνιάζοντας δυσάρεστα τον αναγνώστη.

Η ορθογραφική συνήθεια δεν μπορεί επίσης να παραβλεφθεί. Για λόγους που σχετίζονται με τη συχνότητα εμφανίσεως, την οπτική εικόνα και την κατάρτιση του

εκάστοτε γράφοντος, συναντούμε συχνά τις γραφές *καταρχήν, προπάντων, απευθείας*, αλλά διστάζουμε να γράψουμε (ή γράφουμε σπανιότερα) *καταρχάς, προπαντός, κατευθείαν*. Η Νεοελληνική Γραμματική, μολονότι αντιμετώπισε ρεαλιστικά το ζήτημα και είχε κατά νου τη λογοτεχνική κυρίως πρακτική, δεν έθεσε αρχές που να εξασφαλίζουν ομοιογενή ρύθμιση, επωμίζοντας έτσι στους μεταγενεστέρους την ευθύνη να συζητήσουν τις παραμέτρους του.

Τα χρόνια που πέρασαν έδειξαν ότι είναι σοφό να ξανανοίξουμε τη ντουλάπα και να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τα κοστούμια που έχουμε κρεμάσει εκεί. Ίσως για μερικά κάναμε το λάθος να βάλουμε στην ίδια κρεμάστρα σακάκι και παντελόνι που δεν ανήκαν εκεί. Και αν φαίνεται ότι καθυστερήσαμε, είναι ίσως επειδή οι *ύστερες φροντίδες είναι πηγή παραπόνων...*